

DİLÇİLİK**METAL EMALI İLƏ BAĞLI LEKSİKANIN
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(dəmirçilik leksikası)****H.A.ƏSGƏROV**

Azərbaycan özünün təbii sərvətləri və faydalı qazıntıları ilə hələ qədim zamanlardan zəngin bir ölkə kimi tanınmışdır. Ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə bu barədə əhəmiyyətli məlumatlar qorunur. Eləcə də qədim tariximizin, mədəniyyətimizin öyrənilməsi ilə bağlı aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri də bunu təsdiq edir.

Qədim türklərin istifadə etdiyi silahları gören şəxslər təəcüblənirdilər. Bizim eranın V əsrində Bizanslı Prikopios türk tayfalarından biri olan sabirlər haqqında belə deyir: «Yerin üzərində insanlar yaşayandan bəri nə yunanların, nə də iranlıların başından sabirlərin işlətdiyi silahlar çıxmamışdır» (2, s. 101). Qədim türklərin dəmir istehsalı sahəsində qazandığı uğurlara müasir metallurgiya sənayesi qibtə edə bilər. Arxeoloqlar Altayda VI-IX əsrlərə dair dəmir yataqlarının istifadəsinin izlərini tapıblar. S.B.Kiselyevin yazdığına görə, onlar dəmiri bilavasitə filizdən alırdılar. Dəmir oksidi ilə karbon oksidinin birləşdirilməsi, başqa sözlə, qızardılaraq döyülmə nəticəsində alınan metal son dərəcə möhkəm idi. Bu üsulla əldə edilən metal müasir domna peçində istehsal olunan dəmirdən üstün hesab olunur. Onlar bu dəmirdən həm hərbi ləvazimatlar, həm də məişət əşyaları düzəldirdilər. Bugünkü yacutların babaları olan kurıkanların filizdən aldıkları dəmirin 99,45 %-i təmiz metal idi (2, s.101).

Qədim türklərin bir qolu olan qədim azərbaycanlılar da metal istehsalı və emalında qabaqcıl yerlərdən birini tuturlar. Məhz bu cəhətə görə ki, Qafqaz bölgəsi, o cümlədən də Azərbaycan qədim metallurgiya ocaqlarından biri hesab olunur. Məsələn, B. B. Piotrovski Cənubi Qafqazda ilk metal olan misin istehsalına bizim eradan əvvəl III minillikdən əvvəl başladığını və yerli mis yataqlarından geniş istifadə edildiyini göstərir (7, 78 -79).

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənətini araşdıran F.İbrahimov bu münasibətlə yazır ki, Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunan metal məmulatı qalıqları və onun spektral analizinin nəticələri tunc dövründə metallurgiyanın sürətlə inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir. Bu dövrdə metallurgiyanın nisbətən sürətlə inkişafını göstərən metaltökmə

qəliblərinin, metal əridilən kürelərin və müxtəlif tunc əşyaların tapılması bu ərazidə metaldan geniş istifadə edildiyini və tuncun texnologiyasının yaxşı mənimsəndiyini göstərən faktiki dəlillərdir (5, s.9).

Eramızdan əvvəl VI-IV minillikləri əhatə edən eneolit dövrünü xarakterizə edən R. Göyüşov yazır ki, eneolit dövrü abidələri ilə zəngin olan Azərbaycan mis emalının ilk vətənlərindəndir. Bunun əsas səbəblərindən biri burada tükənməz mis yataqlarının olmasıdır. Asan emallı mis yataqlarının çoxluğu isə öz növbəsində Azərbaycan ərazisinin eneolit abidələrinin zənginliyini şərtləndirmişdir (3, s.25-26).

Arxeoloji qazıntılar dəmirin kəşf olunduğu ilk inkişaf dövrlərində ondan, əsasən, bəzək əşyaları kimi istifadə olunduğunu göstərir. Görünür, dəmir təzə kəşf olunan vaxt az istehsal olunmuş və onun işlənmə texnologiyası kifayət qədər mənimsənilməmişdir. Sonrakı dövrlərdə dəmirin daha yaxşı mənimsənilməsi ondan getdikcə müxtəlif növ silahların, məişət əşyalarının hazırlanmasına şərait yaratmışdır. Eramızdan əvvəl I minillikdən başlayaraq mis və tunc ilə müqayisədə dəmir təsərrüfatda daha üstün mövqə tutmağa başlayır və indiyə qədər özünün hakim mövqeyini qoruyub saxlayır. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair tarixi məxəzlərdə də bu barədə qiymətli məlumatlar vardır. Alban tarixçisi Moisey Kalankaytıklı Qafqaz Albaniyasının təbii zənginliklərini və faydalı qazıntılarını qısaca olaraq təsvir edərkən Albaniyada müxtəlif növ metalların istehsalından da bəhs edir: «Bu gözəl ölkədən axan Kür çayında xeyli miqdarda müxtəlif balıq vardır... Dağlarında qızıl, gümüş, mis və sarı boyaq istehsal olunur (6, s.5).

H.Həvilov Azərbaycanda metalışləmənin tarixini nəzərdən keçirdikdən sonra yazır: «Metalışləmə sahəsindəki xalq sənətkarlığı öz ənənəvi xüsusiyyətini XIX-XX əsrlərdə də davam etdirmişdir. Müxtəlif metallardan düzəldilən ev avadanlığı, zinət əşyaları başlıca olaraq Azərbaycanın Şamaxı, Lahıc, Gəncə, Ordubad, Şəki və Naxçıvan şəhərlərində hazırlanırdı. Lahıcda hazırlanan ev avadanlıqları – dolça, sandıq, güyüm, sini, aftafa, sərnici, qazan, sini, döyrə, məcmeyi, sərpuş və s. məhsullar öz keyfiyyət və kəmiyyətlərinə görə mərkəzi şəhərlərdə hazırlanan metal məmulatlarından heç də geri qalmırdı. Bu işdə əsasən dəmirçi və misgərlər böyük rol oynayırdılar. Təkcə onu demək lazımdır ki, XIX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda 400-dən çox dəmirçi emalatxanası vardı» (4, s. 86).

«Azərbaycan etnoqrafiyası» adlı əsərdə də Azərbaycanın faydalı filiz yataqları ilə zəngin olması, bu bölgədə çox qədim zamanlardan başlayaraq bəsit metallurgiyanın meydana gəlməsi və metalışləmə sənətinin yüksək inkişaf etməsi ayrıca qeyd olunur (1, s. 955).

Metal məmulatı istehsalı sahəsində erkən başlanan ixtisaslaşma ilk sinifli cəmiyyət və orta əsrlər boyu davam etmişdir. Başqa sözlə desək, məmulat növü üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi tökməçilik, misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, silahsızlıq, çilingərlik və s. müstəqil sənət sahələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Orta əsrlər Azərbaycan tarixinə, eləcə də Azərbaycan etnoqrafiyasına dair araşdırmalarda metal məmulatı istehsalının bəzi sahələrində məmulat növü üzrə dar ixtisaslaşma ilə yanaşı, müəyyən dərəcədə sənətdaxili əmək bölgüsünün yarandığı da qeyd edilir. Belə ki, sənətin yüksək inkişafını əks etdirən mütərəqqi hal olmaq etibarilə bu cəhət özünü xüsusilə silahsızlıq sahəsində daha yaxşı büruzə verir. Məlum olduğu kimi silahsızlıq metalışləmə sənətinin qədim sahələrindən biri olub texnoloji cəhətdən daha mürəkkəb istehsal proseslərini əhatə edir. Ordu və hökmdarların inzibati keşikçi dəstələrini zəruri sursatla (qılınc, qalxan, nizə, toppuz, şeşpər, dəbilqə, qolçaq, dava köynəyi və.s) təmin edən orta əsr silah emalatxanalarının işi sənətdaxili ixtisaslaşmanı və bəsit əmək bölgüsünü aydın əks etdirir.

XIX əsrdə Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra fərdi silaha tələbat tədricən azalmağa başlamış, əvvəlcə odlu silah, sonra isə soyuq silah istehsalı kəskin surətdə ixtisara düşmüşdür. Yerli silah ustaları öz işlərini tədricən çilingərlik və dəmirçilik istiqamətinə dəyişərək bıçaq, qəmə, ülgüc, qayçı, qırxlıq, yəhər ləvazimatı, sənətkarlıq alətləri (yeyə, isgənə, iynə, biz və s.) hazırlamağa başlayırlar.

Metal emalının belə yüksək inkişafı, eləcə də metalışləmənin müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşması dildə bu sahə ilə bağlı leksikanın formalaşması ilə müşayiət olunur. Metal emalı ilə bağlı leksikanı semantik cəhətdən müəyyən qruplara ayırmaq mümkündür:

1. Dəmirçiliklə bağlı leksika.
2. Zərgərliklə bağlı leksika.
3. Misgərliklə bağlı leksika.

Dəmirçilik metalışləmənin aparıcı sahələrindən olub cəmiyyətin tarixində böyük dönüş yaratmışdır. Dəmir keyfiyyətinə görə özündən əvvəl insanlara məlum olan materialları – mis və tuncu getdikcə sıxışdırmış, təsərrüfatda, xüsusən də əmək alətlərinin hazırlanmasında əsas materiala çevrilmişdir. Azərbaycanda lap qədimlərdən mövcud olmuş dəmirçilik sənəti zaman keçdikcə müxtəlif texniki təkmilləşmələr yolu ilə yeni-yeni uğurlar qazanmışdır. F.İbrahimov qazıntılardan tapılmış metal əşyalarla müasir kустar sənətkarlar tərəfindən hazırlanmış metal alət və məişət qablarının formalarının oxşarlığına əsaslanaraq yazır ki, IX-XIII əsrlərlə son dövrün texnoloji üsulları arasında bir o qədər də kəskin fərqləndirici dəyişikliklər yoxdur (5, s.26). Müasir kустar metal istehsalındakı köhnəlik əlamətləri keçmiş dövrlərin sənətdə qorunub qalan izləri kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan kустar dəmirçilik sənətinin etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu üsulla IX-XIII əsrlərdəki dəmirçilik sənətini dərinlən qavramaq və araşdırmaq mümkündür. Müasir kустar dəmirçilikdə istifadə olunan ayrı-ayrı leksik vahidlərin öyrənilməsi və tədqiqata cəlb olunması da Azərbaycan dilinin tarixi leksikasını bərpa etmək baxımından ayrıca önəm daşıyır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, metal məmulatı istehsalının məlumət növü üzrə dar ixtisaslaşması ilə yanaşı, sənətdaxili əmək bölgüsünün yarandığı da müşahidə edilir. Bu fikir dəmirçiliyə də şamil oluna bilər. Belə ki, dəmirçilik özü də istehsal olunan məmulatlara görə çeşidli sahələrə ayrılır və dildə də buna uyğun ləksik qat formalaşır. Biz dəmirçiliklə bağlı ləksikanı tematik baxımdan aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Dəmirçiliklə bağlı ləksika. Buraya *badaq*, *badaqlı*, *boru*, *burğu*, *qadağ*, *qazan*, *qazma*, *qantarğa*, *qaraburqu*, *qarmaq*, *qaşiq*, *qaşov*, *tiyan*, *törpü*, *sünbə*, *sumbata*, *çənbər*, *cəftə*, *tava*, *tayqulp*, *karastı*, *qıf*, *dəmir*, *dəmirçi*, *dəhnə*, *dink*, *ambur*, *axarramax*, *beçə* «arabanın qolu», *cındıraq* «qarmaq», *çəngəl* «pilov», *saqur* «qapıda dəmir» və s. sözləri aid etmək olar.

2. Silahsızlıqla bağlı ləksika. Buraya *ağız* «kəsici tərəfi olan», *aşiq* «tüfəngin çaxması ilə ayağı arasında olan dəmir», *behbud* «iri bıçaq», *behbudlama*, *behbudlaşma*, *behbudlanma*, *beşbarmaq* «silah adı», *bıçaq*, *qalxan*, *qəbzə*, *qəmə*, *qulaf*, *qın*, *qolçaq*, *dəstək*, *dəhrə*, *əməd*, *əsləhə*, *zağ*, *yatağan*, *kəsərti*, *təbrzin*, *tiyə*, *böydə* «bıçaq», *danbır* «bıçaq» və s. sözləri aid etmək olar.

3. Nalbəndliklə bağlı ləksika. Buraya *nal*, *nalbənd*, *ambır* «iri kəlbətin», *qaranal* «nalsız», *qıracaq* «nalbəndlərin işlətdiyi alət», *nallamaq*, *nallatmaq*, *nallı*, *naltökən*, *nalşəkili* və s. ləksik vahidləri aid etmək olar.

4. Çilingərliklə bağlı ləksika. Buraya *açar*, *açarçı*, *açarlı*, *açarçılıq*, *qıfıl*, *qıfılbənd*, *qıfillamaq*, *qıfillanmaq*, *qıfillama*, *qıfillanmış*, *qıfillatma*, *qıfillatmaq*, *qıfillı*, *qıfılçı*, *dəzgah*, *dəzgahçı*, *kilid*, *kilidləmə*, *kilidlənmə*, *kilidlətmə*, *kilidləmək*, *kilidlənmək*, *kilidlətmək*, *gilan* «qapını bağlamaq üçün arxasına keçirilən taxta və ya dəmir kilid», *məngənə*, *çilingər*, *çilingərlik*, *çilingərxana*, eləcə də Azərbaycan dili şivələrində işlənən *açar* «qıfıl», *açarlı* «qıfillı», *açarramax* «qıfillamaq», *anaxdar* «açar», *burma* «açar» kimi sözləri aid etmək olar.

5. Tənəkəçiliklə bağlı ləksika. Buraya *qayçı*, *qurşaq*, *qurşaq-lama*, *qurşaqlanma*, *qurşaqlamaq*, *qurşaqlanmaq*, *qurşaqlanmış*, *qurşaqlı*, *dirsək*, *dirsəkvari*, *dirsəkşəkili*, *mürgənə*, *navalça*, *tənəkə*, *tənəkəçi*, *tənəkəçilik*, *dudkeş*, *dudkeşvari*, eləcə də Azərbaycan dili şivələrində işlənən *badğır* «dudkeş», *həddə* «yivaçan alət», *möhrə* «qayka», *tuşpalan* «aşsüzən», *çənbər*, *çənbərləmə*, *çənbərləmək*, *ayrı* «q şəkilli dirsək», *hələbi* «ağ dəmirdən neft qabı», *irat* «qıf», *karanay* «boru», *kəskeş* «dəmirkəsən alət», *dibçövrən* kimi ləksik vahidləri aid etmək olar.

Azərbaycan dilindəki dəmirçilik ləksikasını başqa bir prinsiplə də qruplara ayırmaq mümkündür. Belə təsnifin əsasında dəmir emalı zamanı istifadə olunan alət və texnologiya, dəmir məmulatının istifadə sahəsi durur. Bu baxımdan dəmirçilik ləksikasını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Dəmirçilikdə peşə və vəzifə adı bildirən sözlər: *dəmirçi, silahsız, nalbənd, çilingər, tənəkəçi, şagird, kargər, körükbasan, döyəcçi* və s.

2. Dəmirçilikdə istifadə olunan alət adlarını bildirən sözlər: *gürz, zindan, kürə, körük, çəkic, maşa, kəlbətin, iskənə, təkqulaq* «zindanın bir növü», *çəkə* «maşanın bir növü», *itqolu* «maşanın bir növü», *mişar, yeyə, çarx, təkənə, qısqac* «məngənə», *tapun* «iri çəkic», *qələm* «qızdırılmış, yaxud soyuq dəmir təbəqəsində deşik açmaq üçün istifadə olunan alət», *sünbə* «qələm», *törpü, qədgir* «dəmir ərintisini pasadan təmizləmək üçün alət», *nalçin* «dəmirçi çəkici», *nəri* «dəmirçi çəkici», *turnavidə* «mismarı qatlamaq üçün alət», *kəkri* «dəmirçi aləti», *qarğaburnu* «dəmirəymək üçün kəlbətin», *advoy* «çəkic növü», *zərədin* «məftil və s.-ni kəsmək, habelə qızmış dəmiri tutmaq üçün kəlbətin», *qırağac* «nalbəndlikdə işlədilən alət», *balgöz* «çəkic növü», *xirtix* «xırdadışlı yeyə», *ambır* «kəlbətin», *ambırağız* «kəlbətin», *qısqac* «məngənə», *qıscı* «məngənə», *dəzğah, dəmirbənd, dəmiryayan, dəmiryonan, dəmirkəsən, əyə, zəncirbənd, karastı, gumpul, sıxac, əngəduş, zod* və s.

3. Dəmirçilikdə istifadə olunan texnoloji proseslərin adını bildirən sözlər: *soyuqdöymə* «dəmirin soyuq döyülməsi», *istidöymə* «dəmirin qızdıralaraq döyülməsi», *qarato* «soyuqdöymə», *qaratapdaq* «soyuqdöymə», *kəsmə, deşmə, ağızaçma, qızdırılmış dəmir parçasında 1,5-2 sm dərinlikdə yarıq açılması, calaqlama* «poladın dəmirə calaq edilməsi», *ovxarlama* «kütləşmiş kəsici alətlərin (balta, dəhrə, qiyməkeş və s.) bu üsulla itilənməsi», *zodlama* «iki dəmir parçasının zod vasitəsilə birləşdirilməsi», *qadaqlama* «iki dəmir parçasının qadaq vasitəsilə birləşdirilməsi», *torpüləmə* «isti dəmir üzərindəki zərbə izlərinin itirilməsi», *yeyələmə* «soyuq dəmir üzərində zərbə izlərinin itirilməsi», *sığalçəkəmə* «tamamlama işlərini görmə», *küpaçma* «nacaq, kərki, toxa, çəkic kimi alətlərin hazırlanmasında spesifik üsul», *dibçixarma* «dəryaz və qırxlıq kimi alətlərin hazırlanmasında istifadə olunan üsul», *sulğucçixarma* «dəhrə, qiyməkeş kimi alətlərin hazırlanmasında istifadə olunan üsul», *novsalma* «xəncər, qılınc kimi soyuq silahların hazırlanmasında istifadə olunan üsul», *dişmə* «sac və çin kimi alətlərin hazırlanmasında istifadə olunan üsul», *suyatutma* «kəsər alətlərin itiliyini təmin etmək üçün qızmış dəmirin suya salınması», *çarxlama* «çəkic izlərini itirmək üçün, eləcə də kəsər alətləri itiləmək üçün çarxa verilməsi», *sumbatalama* «sumbata ilə sürtüb, təmizləmək, cilalamaq, parıldatmaq».

4. Dəmirçiliklə bağlı maddə adları: *pasa* «dəmir ərintisindəki kənar qatışıq», *mis* «poladın dəmirə calaq edilməsində istifadə edilən metal», *toz (çarx tozu)* «poladı dəmirə mislə calaq edərkən misin axıb tökülməməsi üçün mis tilişkənin ətrafına tökülən maddə», *kömür* «poladı misə calaq edərkən mis tilişkənin ətrafına tökülən

ovuntu», *sumbata* «dəmiri parıldatmaq, cilalamaq, təmizləmək üçün istifadə olunan mineral», *tənəkar* «poladı dəmirə calaq edərəkən işlədilər birləşdirici maddə», *kül* «poladı dəmirə calaq edərəkən mis tilişkənin ətrafına tökülən maddə».

5. Dəmir emalı zamanı müxtəlif proseslərdə dəmir maddəsinin adını bildirən sözlər: *filiz*, *dəmir*, *ahən*, *polad*, *ərinti*, *işlənmiş (dəmir)*, *xam (dəmir)*, *qəlp* «xam dəmirin yaxşı əridilməmiş növü», *şor* «xam dəmirin yaxşı əridilmiş növü», *məğz* «pasdan təmizlənmiş saf dəmir», *poladqarışiq* (dəmir) «polad və dəmirin istidöymə üsulu ilə qaynaq edilmiş növü», *şığa* «kəsici alətlərin ağzı üçün nəzərdə tutulan polad parçası», *mucul* «kəzərdilmiş dəmirin üst qabığı», *qurum* «paslanmış dəmiri döyərəkən tökülən ovuntu», *bazarı* «bazar üçün istehsal olunan dəmir məmulatı», *qadaq* «sınıq məmulatı bir-birinə calamaq üçün dəmir parçaları», *qılov* «düzgün ovxarlamamaq nəticəsində tiyənin ağzının geri qayıtması».

6. Dəmirdən hazırlanan əmək alətlərinin adları. Buraya təsərrüfatın müxtəlif sahələrində istifadə olunan alət (şum alətləri, biçin alətləri, bağ-bostan alətləri və s.) adları aid edilə bilər: *balta*, *burğu*, *qazma*, *qiyməkeş*, *qıra* «təndirdən çörəyi götürmək üçün qarmaqlı alət», *qırxlaq*, *dəstərək* «kotanın əl tutulan yeri», *zəncir*, *kotan*, *gavahın*, *oraq*, *toxa*, *kətmən*, *aladəren* «kətmən», *cilgi* «dımriq», *cırmul* «dımriq», *çalma* «dəryaz», *çapa* «kətmən», *çəmbərə* «dəhrə», *daraq* «kotanın hissəsi», *darnovuc* «dımriq», *həcət* «balta», *hərə* «böyük mişar», *kəccə* «alaqtəmizləyən alət», *qazo:c* «bel, külüng», *qızmiş* «dımriq», *qumpil* «kətmən», *ləngər* «uzundəstəli dəhrə», *malağan* «dəryaz», *mahi* «dəryaz», *məzənd* «kömürçü baltası», *tirəşnə* «kətmən» və s.

7. Dəmirdən hazırlanan silah adları. Buraya döyüş və müdafiə silahlarının adlarını aid etmək olar: *ağız* «kəsici tərəfi olan», *aşuq* «tüfəngin çaxmağı ilə ayağı arasında dəmir», *bazubənd*, *behbud*, *qalxan*, *qəbzə*, *qəmə*, *qılaf* «qın», *qılinc*, *qın*, *qolçaq*, *dəmiridon*, *dəstə*, *dəstək*, *dəstəkli*, *dəstəksiz*, *dəstəli*, *əməd*, *əsləhə*, *zağ*, *zağlı*, *zireh*, *yaraq*, *yaraq-əsləhə*, *gürz*, *sadaq*, *silah*, *süngü*, *tasküləh*, *təbərzin*, *toppuz*, *xəncər*, *cida*, *şəşpər*, *ox*, *yay*, *avşar*, *dürçəh* «xəncər qınında naxış», *gorda* «iri bıçaq» kimi leksik vahidlər buna nümunə ola bilər.

8. Dəmirdən hazırlanan məişət əşyalarının adları. Bu qrupa daxil olan leksik vahidlər kəmiyyət etibarlı ilə digərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Məsələ ondadır ki, dəmirçiliyin bütün iş növlərində məişət əşyalarının hazırlanmasına xüsusi fikir verilmişdir. Bunu bazar tələb edirdi və dəmirçilər bu tələbata cavab verirdilər. Bu işə öz növbəsində dəmirdən hazırlanan məişət əşyalarının sayca çoxluğunu şərtləndirmiş olur. Buraya aşağıdakı leksik vahidləri aid etmək olar: *qazan*, *qaraqapaq* «samovarin qaynamasını azaltmaq üçün onun odluğunun başına qoyulan və odun közərməsinə mane olan qapaq», *qarğaburnu* «qapını içəridən kilidləmək üçün

dəmir qarmaq», *qarmaq*, *qaşuq*, *qaşov*, *qiyməkəş*, *qıf*, *dolça*, *dördəyaqlı* «sacayaq növü», *yağlıvaça*, *kasa*, *kasacıq*, *manqal*, *mil*, *milçə*, *sancaq*, *sac*, *sacayaq*, *sacıçı*, *südqabı*, *tava*, *tayqulp*, *tas*, *uçayaq*, *uçayaqlı*, *həvəng*, *həvəng-dəstə*, *ağ-lövçə*, «dəstəli tava», *ərsin*, *astamur* «ərsin», *avmola* «çömçə», *çəngəl*, *boğazdix* «qıf», *bıçaq*, *böydə* «bıçaq», *bural* «böyük qazan», *cıgır* «qazan», *cinqır* «qazança», *çaqqı* «cibbıçağı», *çalma* «su qabı», *çapacaq*, *çapğı* «çapacaq», *çinqır* «vedrə», *dablı* «qıf», *daqqa* «neft, su, mazut qabı», *daqqaca* «dərin qab», *danbır* «bıçaq», *darba* «parç», *dəllə* «bıçaq», *əngilkə* «böyük qıf», *ərsin* «ərsin», *əsdəmi* «ərsin», *əyiş* «ərsin», *firəng* «iri bıçaq», *göğür* «kəfkir», *gözək* «iynə», *hərcuş* «çuqun tava», *hoşar* «bıçaq», *ingişə* «üskük», *iyən* «corab mili», *iyənqıyığı* «iri iynə», *kanta* «küt bıçaq», *karağan* «ağzı *gen qab*», *kəsəx* «bıçaq», *kort* «iri bıçaq», *kotala* «ərsin», *qabcaq* «su qabı», *qablamaqazan* «böyük qazan», *qamaltı* «iri bıçaq», *qəzac* «ərsin», *qoşala* «çömçə», *qulpluca* «tava», *qulplu* «su qabı», *məfrağ* «çuqun su qabı», *sıpayı* «sacayaqı», *təncə* «xırda qazan», *tiyəncə* «tava», *tilət* «balaca bıçaq», *dülüs* «aftafa» və s.

9. Təsərrüfatda işlədilən dəmir əşya adlarını bildirən sözlər. Belə sözlərə nümunə kimi *ağızlıq* «atın yüyəninin ağıza keçən hissəsi», *badaq* «sınmış taxtaya keçirilən dəmir halqa», *badaq* «mıx», *barmaqlıq*, *qadaq*, *qantarğa* «cilovun dəmir hissəsi», *qarmaq*, *çaxçax*, *cəftə*, *nal*, *nalqıran*, *beçə* «arabanın qolu», *bist* «dəmir ox», *buylu* «araba hissəsi», *cilaf* «arabada hissə», *çalkeçirt* «qarmaq», *çarpaz* «cəftə», *çənbərə* «dəhrədə halqa», *çəngəl* «qarmaq, tilov», *çərhangə* «atın ağzına keçən dəmir», *çuxur* «kiçik qab», *çulğu* «arabada hissə», *çüv* «arabada hissə», *çüyütəkə* «arabada hissə», *daban* «dəyirman daşında dəmir hissə», *darax* «kotanın hissəsi», *dirhana* «nehreyə çəkilən dəmir», *dolğa* «araba təkərində dəmir», *düsəri* «iki tərəfi iti mıx», *düymə* «başı yumru mıx», *əncəmə* «xırda mıx», *go:sun* «xışda hissə», *gülmıx* «xırda mıx», *qır* «arabada hissə», *qor* «zıncırov», *qulaxlı* «arabada hissə», *qullabı* «dəmir ling», *mandalix* «qıf», *saqur* «qapıda dəmir», *tağalax* «mismarın bir hissəsi», *falaqqa* «cəftə» və s. leksik vahidləri göstərmək olar.

Azərbaycan dilində dəmirçilik leksikasının araşdırılması yüzlərlə sözün bu tematik qrupda birləşdiyini aydın göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər, eləcə də köməkçi fellər artırılır və bunun əsasında da yüzlərlə söz törəyir. Yuxarıda dəmirçilik leksikasına aid etdiyimiz leksik vahidlərin az bir qismi ədəbi dildə, böyük qismi isə Azərbaycan dili şivələrində işlənməkdədir. Bu dil təzahürünə də tam adekvat münasibət göstərmək lazımdır. Çünki peşə-sənət leksikası, o cümlədən də peşə-sənət leksikasına daxil olan dəmirçilik leksikası məhdud istifadə dairəsinə malik söz qrupları kimi səciyyələndirilir. F.İbrahimova görə, IX-XIII əsrlərdə Azərbaycanda dəmirçilik bir sənət kimi tam formalaşaraq metalışləmənin xüsusi bir sahəsinə çevril-

miş və özünün inkişafının elə bir pilləsinə qalxmışdır ki, sonrakı dövrlərdə belə kустar sənətkarlığında bu inkişaf səviyyəsi çox cüzi dəyişikliklərlə son zamanlara qədər davam etmişdir (5, s. 60). Qədim türk yazılı abidələrinin verdiyi materiallar da bu deyilənləri təsdiq edir. Belə ki, abidələrin dilində bu tematik qrupa aid olan yüzlərlə söz işlənir. Belə sözlərə nümunə kimi *aşaq* «qazan», *boğ-suq* «kündə», *bukaqu* «buxov», *bukaquçu* «buxovçu», *bukaqulu* «buxovlu», *çəkük* «çəkiç», *çız* «mıx», *çömçə* «çömçə», *çönək* «ved-rə», *yular* «yüyən», *aşuq* «dəbilqə», *baldu* «balta», *baltu* «mizraq», *başaq* «nizənin, oxun ucu», *biçək* «bıçaq», *biçğuc* «əyri bıçaq», *böq-də* «xəncər», *egdü* «əyri bıçaq», *yaraq* «zireh», *işığ* «qalxan, dəbil-qə», *keş* «qolçaq», *bek* «qıfıl», *kirit* «açar», *kiritli* «bağlı» sözlərini göstərmək olar. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də dəmirçilik leksikasına aid kifayət qədər söz işlənmişdir. Bütün bunlar isə öz növbəsində Azərbaycan dilində dəmirçilik leksikasının zənginliyini nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, I c., Bakı, «Elm», 1988.
2. Əsgər Ə., Qırçaq M. Türk savaşı sənəti, Bakı, «Yazıçı», 1996.
3. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, «İşıq», 1986.
4. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı, «Elm», 1986.
5. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti, Bakı, «Elm», 1988.
6. Каганкатвацци М. История агван. Перевод Патканова К.П., СПб., 1861.
7. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья, Л., 1949.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ, СВЯЗАННЫЕ С МЕТАЛЛООБРАБОТКОЙ (лексика, связанная кузнечным делом)

Г.А.АСКЕРОВ

РЕЗЮМЕ

Исторически, Азербайджан занимал одно из первых мест в области производства и обработки металла. А это, в свою очередь, стало причиной формирования и обогащения лексики, связанной с металлообработкой. Одной из областей металлообработки является кузнечное дело. Лексика, связанная с кузнечным делом, подразделяется на следующие тематические группы: 1) Кузнечная лексика; 2) Лексика оружейного дела; 3) Лексика ремесла по подковке; 4) Лексика слесарного дела; 5) Лексика по жестяному ремеслу. В статье лексику, связанную с кузнечным делом, автор рассматривает также, классифицируя их с точки зрения использования инструментов и технологий при металлообработке, области использования металлических изделий.